I. Sosyal Psikoloji Kongresi

Ermeni Meselesinde Öznelliğin Açığa Çıkarılması: Bir Q Yöntemi Çalışması

Mehmet Karasu[a1], Melek Göregenli[b]

[a]*Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Psikoloji Bölümü*
[b]*Ege Üniversitesi, Psikoloji Bölümü*

Öz

Türkiye-Ermenistan arasındaki gergin ilişkilerin kökleri Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar uzanmaktadır. Bu süreç dönem dönem sessizlikle, şiddet eylemleriyle ve normalleşme çabalarıyla günümüze kadar devam etmiştir. Ermeni meselesi etrafında şekillenen ilişkiler çoğu kez tarih, uluslararası ilişkiler ve siyaset bilimi disiplinleri açısından ele alınmaktadır ancak psikoloji alanında bu konu üzerine çalışmalar hemen hemen yok denecek kadar azdır. Bu çalışmanın amacı, Ermeni meselesi özelinde Türkiye-Ermenistan ilişkilerine dair algı ve değerlendirmeleri Q yöntemiyle, Zorlu Çatışmalar kuramı (Bar-Tal, 2007) ve Sosyal Kimlik kuramı (Tajfel ve Turner, 1979; Reicher, Haslam ve Rath, 2008) açısından incelemektir. Q yöntemi herhangi bir konu hakkında bireyler arasındaki benzerlik ve farklılıkları bireylerin bakış açıları temelinde incelemek için kullanılmaktadır (Brown 1980; Watts ve Stenner 2005). Ayrıca Q yöntemi bir olguya dair toplumsal olarak paylaşılmış görüşleri öğrenmek için elverişli bir yöntemdir. Buna göre bu çalışma, farklı ideolojik ve dini görüşlerden 45 akademik çalışanla ve üniversite öğrencisiyle Ermeni meselesine ilişkin hazırlanmış 41 fikir kartı kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Katılımcılar fikir kartlarını en çok katıldıkları noktalardan hiç katılmadıkları noktalara doğru sıralamışlardır. Fikir kartlarının hazırlanmasında Ermeni meselesine dair görüşlerin sistematik olarak açıklanması için, yapılandırılmış ve kapsamlı bir çerçeve analizine (frame analysis) ihtiyaç duyulmuştur. Bu doğrultuda fikir kartları, Entman'ın (1993) dört kategoride önerdiği çerçeve analizinin araştırmanın amaçlarına göre dönüştürülmesiyle 3 kategori olarak, şu temaları kapsayacak biçimde hazırlanmıştır: a) "Ermeni meselesine ilişkin tanımlar ve nedenler", b) "Ermeni meselesine ilişkin ahlaki değerlendirmeler" ve c) "Ermeni meselesine ilişkin çözüm önerileri ve çözüme yönelik engeller". Uygulamalardan elde edilen veriler, PQMethod 2.35 programı ile analiz edilmiştir. Sonuçlara göre Ermeni meselesine dair farklı bakış açılarını temsil eden 3 faktör tanımlanmıştır: 1."Soykırım olarak Ermeni Meselesi ve Sorumlu olarak Türkiye" 2. "Acıların Ortaklaştırılması ve Sorumluluğun Dışsallaştırılması olarak Ermeni Meselesi" ve 3. "Soykırımın Reddi olarak Ermeni Meselesi ve Resmi Anlatı". Ayrıca katılımcıların hem hangi ifadelerde uzlaştığı hem de hangilerinde ayrıştığı da bu çalışma kapsamında incelenmiştir. Buna göre, katılımcıların Ermeni meselesini işbirliği ve sağduyu temelinde çözüme kavuşturma yönündeki ifadelerde uzlaştığı ancak Ermeni meselesine dair politikleşmiş ahlaki değerlendirmeleri içeren ifadelerde ve çözüm önerilerinde ayrıştığı gözlenmiştir. Sonuçlar katılımcıların sosyo-demografik özellikleri temelinde zorlu çatışmalar, sosyal kimlik ve çatışma çözümleri literatürleri çerçevesinde tartışılmıştır.

© 2016 Bu tam metin, 17-18-19 Kasım 2016 tarihlerinde, Başkent Üniversitesi, Psikoloji Bölümü evsahipliğinde düzenlenen I. Sosyal Psikoloji Kongresi'nde bildiri olarak sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ermeni meselesi, Q yöntemi, zorlu çatışmalar, sosyal kimlik, çatışma çözümleri

[1] *Yazışma adresi: karasuumehmett@gmail.com*

Abstract

The roots of tense relations between Turkey and Armenia extend to the last period of the Ottoman State. The process continued with silence, acts of violence and struggle for normalization until daylight. Relations shaped around the Armenian issue are often handled in terms of disciplines of history, international relations and political science. However, studies on this subject in the field of psychology are virtually absent. The aim of this study is to examine the perceptions and evaluations of Turkey-Armenia relations in the Armenian issue in terms of the Q methodology, Intractable Conflicts Theory (Bar-Tal, 2007) and Social Identity Theory (Tajfel & Turner, 1979; Reicher, Haslam & Rath, 2008). The Q methodology is used to examine the similarities and differences between individuals on any subject on the basis of individual perspectives (Brown 1980; Watts & Stenner 2005). The Q methodology is also a convenient way to learn socially shared views of a phenomenon. Accordingly, this study is carried out with 45 academic staffs and university students from different ideological and religious views using 41 idea cards prepared about the Armenian issue. Participants sorted these idea cards from “most agreed” to “most disagreed”. A structured and comprehensive frame analysis is needed to systematically explain the views on the Armenian issue in the preparation of idea cards. In this direction, the idea cards are prepared in three categories by transforming the frame analysis proposed by Entman (1993) into four categories according to the purposes of the research, including the following themes: a) "Definitions and causes of Armenian issue", b) "Moral judgments concerning the Armenian issue", and c) "Suggestions of solutions and barriers to solution of the Armenian issue". The data obtained from the applications are analyzed with the PQMethod 2.35 program. According to the results, three factors representing different aspects of the Armenian issue are defined: 1. "Armenian Issue as Genocide and Responsible Turkey" 2. "Armenian Issue as Mutual Sufferings and the Externalization of Responsibility" 3. "Armenian Issue as the Rejection of Genocide and Official Narrative". It is also examined in this study that both the participant’s consensus and distinguishing expressions. Accordingly, the participants agreed on expressions of helping to solve the Armenian issue on the basis of cooperation and common sense however, participants are divided into expressions containing politicalized moral evaluations and suggestions of solution about the Armenian issue. The results are discussed based on the socio-demographic characteristics of the participants within the framework of the literatures on intractable conflicts, social identity and conflict resolutions.

Keywords: Armenian issue, Q methodology, intractable conflicts, social identity, conflict resolutions

Ermeni Meselesinde Öznelliğin Açığa Çıkarılması: Bir Q Yöntemi Çalışması

Türkiye-Ermenistan arasındaki gergin ilişkinin kökleri Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar uzanmaktadır. Bu süreç dönem dönem sessizlikle, şiddet eylemleriyle ve normalleşme çabalarıyla günümüze kadar devam etmiştir. İki ülke arasında *Ermeni meselesi* etrafında şekillenen ilişkiler çoğu kez tarih, siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler disiplinleri açısından ele alınmaktadır. Bununla birlikte, son yıllarda bu meseleye ilişkin çeşitli sosyal bilim disiplinlerinde yapılan çalışmalar (örn. bkz. Bilali, 2013; Papazian, 2016) ve diğer yandan 1990'lardan bu yana sivil toplum kuruluşlarının attığı adımlar Ermeni meselesinin, sosyal olanlar başta olmak üzere farklı yönleriyle ele alınmasını kolaylaştırmaktadır.

1915 olayları özelinde düğümlenen ilişkilerin çözümlenmesi ve barışçıl ortamın kalıcı hâle dönüşmesi için iki ülke arasında yaşanan zorlu çatışma süreçlerinin gruplararası ilişkiler düzeyinde değerlendirilmesi bu sebeple önemlidir. Bu amaçla, araştırmanın kuramsal ve metodolojik arka planında yer alan Zorlu Çatışmalar (Bar-Tal, 2007) ve Sosyal Kimlik kuramları (Tajfel ve Turner, 1979) ile Q yöntemi (Brown 1980) özetlenerek aşağıda sunulmuştur.

Zorlu Çatışmalar Kuramı

Zorlu çatışmalar (intractable conflicts), varoluşsal ve kimlik, değerler, güvenlik, toprak talebi gibi sosyal psikolojik nedenlerle tetiklenerek sürdürülen; en az bir neslin müdahil olduğu, içinde şiddeti barındıran ve taraflar için *ya hep ya hiç tutumunu* içine alan süreçlerdir (Bar-Tal, 2007). Zorlu çatışmalar, devletlerarasında, bir devletle bir grup arasında ya da iki grup arasında ortaya çıkabilir ve her zorlu çatışmanın kendine özgü yanları olduğu gibi birbirleri arasında bazı ortak yanları da söz konusudur. Zorlu çatışmayı yaşayan gruplar tehdit, stres, güvensizlik, acı, belirsizlik gibi sert koşulları tecrübe etmektedirler. Kurama göre, insanlar zorlu çatışmalarda ortaya çıkan zorluklarla başa çıkmak için 3 öğeli bir sosyal psikolojik altyapı geliştirirler: Kolektif bellek, çatışma etosu ve kolektif duygusal yönelim.

"Kolektif bellek", insanlara zorlu çatışmanın tarihini sunan ve zorlu çatışmayı inşa eden toplumsal inançlardır (Cairns ve Roe, 2003). Kolektif belleği oluşturan bilgilerin her zaman doğru ve gerçek olması gerekmemektedir; aksine kolektif bellek zorlu çatışmanın tarihini basit, hızlı, net ve anlamlı bir resim içinde sunduğu için çoğu zaman hatalı, seçici, bozulmuş bir içeriğe sahiptir (Bar-Tal, 2007). "Çatışma etosu", zorlu çatışmanın yayılması ve sürdürülmesinde kullanılan hâkim söyleme katkı sağlayan paylaşılmış toplumsal inançlardır. Dahası çatışma etosu çatışmanın şimdisi ve geleceğine ilişkin güvenlik, vatanseverlik, barış gibi temalardan oluşmaktadır (Bar-Tal, 2000; 2013). "Kolektif duygusal yönelim" ise; çatışma sürecinde çatışmanın taraflarını nefret, korku, öfke gibi duygular etrafında kolayca bir araya getirme işlevi taşıyan sosyal psikolojik bir altyapıdır (Bar-Tal, 2007). Bu üç öğeli sosyal psikolojik altyapı hep birlikte *çatışma kültürü*nün oluşmasını ve sürdürülmesine neden olmaktadır (Bar-Tal, 2013). Sosyal psikolojik altyapı, insanların bireysel ve kolektif ihtiyaçlarını karşılamasının yanında, çatışmanın devam etmesinde toplumsal hareketliliği ve doğrudan şiddeti ortaya çıkaran sosyal psikolojik bir repertuar olarak iş görmektedir (Bar-Tal, 2013). Bu repertuar çatışmaya ilişkin gelen enformasyonların, deneyimlerin ve diğer tüm gerçekliklerin değerlendirildiği bir prizma işlevi taşımaktadır (Bar-Tal, 2007). Barışçıl bir ortam söz konusu olduğunda aynı repertuar barışın önündeki en büyük engellerden biri olmaktadır (bkz. Bar-Tal ve Halperin, 2011).

Türkiye-Ermenistan arasında süregelen çatışmalı ilişki yukarıda bahsedilen zorlu çatışma özellikleri ile değerlendirildiğinde, günümüzde görece şiddet içermeyen bir boyutta işlemesine rağmen, zorlu çatışma kategorisi içinde değerlendirilebilir. Her zorlu çatışmalı ilişkinin kendine özgü yerel dinamiklerinden hareketle, iki ülke ve halk arasındaki kırgınlıklar, kaygılar, güvensizlikler ve acılara bağlı *yaşanmamışlıklar* pek çok yönden farklı tarzda bir zorlu çatışma dinamiğine işaret etmekte, ilişkilerin hâlâ bu sorunlar üzerinden inşa edildiğini göstermektedir.

Sosyal Kimlik Kuramı

Sosyal kimlik insanların kendilerini çeşitli bilişsel ve motivasyonel ihtiyaçlar (düzen arama, bireyin kendisi hakkında olumlu bir imaja sahip olma vb.) nedeniyle sınıflandırarak bir gruba (veya gruplara) dâhil olması ve o grupla özdeşleşmesiyle oluşur (Tajfel ve Turner, 1979; Tajfel ve Turner, 1986). İnsanlar sosyal kimliklerini diğer grupların sosyal kimlik özellikleriyle karşılaştırarak olumlu sosyal kimlikler oluşturma eğilimindedirler (Tajfel, 1982). Buna göre özdeşim kurulan grubun olumlu özellikleri arttıkça, olumlu bir sosyal kimlik meydana gelmekte ve insanlar kendilerini daha değerli hissetmektedirler (Tajfel ve Turner, 1986).

Bir grupla özdeşim kurarak grup üyeliğini benliklerinin bir parçası hâline getiren insanlar kendilerini ve diğerlerini özdeşleştikleri gruba referansla değerlendirmektedirler (Tajfel, 1982). Değerlendirme süreçleri ait olunan grubun kolektif olarak paylaştığı birtakım bilişsel, davranışsal ve duygusal içerikler yoluyla gerçekleştirilmektedir. Sosyal kimlik, kolektif düzeyde ortaya çıkan bu içerikler sayesinde zorlu çatışma sürecine epistemik bir zemin sağlamaktadır (Oren, Bar-Tal ve David, 2004). Zorlu çatışmalarda insanların aidiyet, güvenlik gibi ihtiyaçlarının artması, 'ortak bir kader' etrafında toplanmanın çatışmalara karşı insanları güçlü kılması ve çatışmalara karşı dayanışmaya duyulan ihtiyaç insanların kendi toplumuyla (iç-grup) özdeşleme eğilimini artırarak sosyal kimliğin biçimlenmesini de sağlamaktadır (Bar-Tal, 2007). Zorlu çatışmalı süreçler birey ve grup düzeyinde çok yönlü etkileri olan süreçlerdir. Bu etkiler sosyal psikolojik bir eksende iç-grup aidiyetini keskinleştirerek, dış-gruba karşı ayrımcı ve şiddet içeren davranışları "erdemli eylemler" hâline getirme sürecinde önemli rol oynamaktadır (Bar-Tal ve Teichman, 2005; Reicher, Haslam ve Rath, 2008).

Q Yöntemi

Q yöntemi, ilk kez İngiliz psikolog ve fizikçi William Stephenson tarafından 1935'te *Nature*[2] dergisinde ileri sürülen ve herhangi bir konu hakkında bireyler arasındaki benzerlik ve farklılıkları bireylerin bakış açıları açısından incelemek için kullanılan bir yöntemdir (Brown 1980; Watts ve Stenner 2005a). Q yöntemi, temel olarak niceliksel ve niteliksel araştırma geleneklerinin güçlü yanlarını birleştirmektedir (Dennis ve Goldberg, 1996, s. 104) ve bir özne olarak insanın öznelliğini (kişisel bakış açısı, fikri, inancı, tutumu vb.) açığa çıkarması bakımından nitel; insanı ölçülebilir boyutlarıyla ele alması açısından ise nicel bir yöntemdir. Q yöntemi sağlık (örneğin; Stainton Rogers, 1991; Stenner, Dancey ve Watts, 2000), psikoloji (örneğin; Rogers ve Rogers, 1992; Stenner ve Stainton Rogers, 1998; Capdevila ve Stainton Rogers, 2000; Watts ve Stenner, 2005b), siyaset bilimi (örneğin; Sullivan, Fried ve Dietz, 1992) gibi çeşitli çalışma alanlarında kullanılmaktadır.

Q yöntemi niceliksel yöntemlerde sıkça kullanılan faktör analizinin bir ölçüde dönüştürülmesiyle oluşturulmuştur. Bilinen faktör analizi, değişkenlere uygulanırken; Q yönteminde katılımcıların bir bütün olarak düşünce-

[2] Stephenson, W. (1935). Technique of Factor Analysis. *Nature 136* (3434).

lerine uygulanmaktadır Bir bakıma değişkenler arası yerine, katılımcılar arasında korelasyon kurulmaktadır. Klasik faktör analizinde birkaç madde için birçok katılımcıdan veri toplanırken, Q-faktör analizinde birçok test maddesi görece daha az katılımcıya verilir. Diğer bir deyişle Q faktör analizinde maddeler ya da boyutlar yerine kişilerin birbiriyle olan korelasyonuna bakılır. Bu korelasyonlar daha sonra benzer ya da farklı bakış açılarını belirlemek için kullanılır (Van Exel ve De Graaf, 2005).

Q yönteminin birtakım avantajları bulunmaktadır: Q yöntemi insan öznelliğini sistematik biçimde araştırmak için elverişli bir yöntemdir (Brown, 1993). Nitel ve nicel yöntemlerin birleşiminden oluştuğundan araştırmacıya incelenen olgu hakkında bütüncül bir değerlendirme olanağı sunmaktadır (Watts ve Stenner, 2012). Ayrıca incelenen olguyla ilgili bireyler ya da gruplar arasındaki uzlaşma ve uyuşmazlıkların açık bir şekilde ortaya çıkmasını kolaylaştırmaktadır (Brown, 1980). Dahası, farklı gruplar arasında uzlaşma noktalarını keşfederek ortak bir zemin oluşturmaya katkıda bulunmakta; problemin çözümüne yardım etmektedir (Uluğ, 2016). Buradan hareketle bu çalışmada, Q yöntemi, Ermeni meselesinin akademik çalışanlar ve üniversite öğrencileri arasında nasıl değerlendirildiğini anlamak; meselenin çözümünde farklı bakış açıları arasında ortaklıklar bulmak; Ermeni meselesindeki öncelikleri ve kaygıları anlamak için kullanılmıştır.

Yöntem

Veri toplama araçları

Sosyo-demografik bilgi formu: Katılımcıların yaş, cinsiyet, sosyo-ekonomik düzey ve en uzun süre yaşadıkları yere ilişkin bilgilerin öğrenildiği formdur. Ayrıca katılımcıların dini yönelimleri, "Dini görüşleriniz gündelik hayattaki davranışlarınız üzerinde ne kadar etkili?" (1:*hiç etkili değil*; 7:*tamamen etkili*) sorusuyla, siyasi yönelimleri "Siyasi görüşünüzü aşağıdaki ölçek üzerinde belirtiniz" (1:*sol*; 7:*sağ*) sorusuyla ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerine dair görüşleri ise "Türkiye-Ermenistan ilişkileri hakkındaki düşünceleriniz nelerdir?" açık uçlu sorusuyla araştırılmıştır.

Q yöntemi uygulama materyalleri: Ermeni meselesine ilişkin tanımlara, nedensel açıklamalara, ahlaki değerlendirmelere, meselenin çözülmesi için önerilere ve çözümün önündeki engellere (çerçeve analizi için bkz. Entman, 1993)[3] dair görüşleri içeren settir. Set, ifadelerin ayrı ayrı kartlara yazılarak oluşturulan 41 fikir kartı ve bu kartları bir skala üzerinde sıralamak için hazırlanmış bir adet mukavvadan (50x70) oluşmaktadır.

Q ifadelerinin belirlenmesi için ilk aşamada, Türkiye ve Ermenistan üzerine hazırlanmış araştırma raporlarından, makalelerden, gazete köşesi yazılarından, açık oturum tartışmalarından vb. elde edilen bilgiler aracılığıyla araştırmacılar tarafından bir ifade havuzu oluşturulmuştur. İkinci adımda, ifade havuzundaki tüm ifadeler (76 adet) araştırma konusu ve/veya yöntemi konusunda uzman 7 kişiye gönderilerek açıklık, atlanmış içerik, kapsamlılık, anlam hatası, tekrara düşme, dâhil olduğu kategoriye uygunluk, gereksiz olup olmama gibi parametrelere dayalı olarak değerlendirilmeleri istenmiştir. Üçüncü aşamada ise, uzman görüşlerine göre yeniden gözden

[3] Entman'ın (1993) çerçeve analizi a) problem tanımı, b) nedensel açıklama c) ahlaki değerlendirme ve d) müdahale önerisi olmak üzere 4 kategoriden oluşmaktadır. Ancak bu çerçeve analizine Uluğ (2016) ve Karasu, Mehmetoğlu, Tuzkaya ve Göregenli'nin (2016) çalışmalarından hareketle *problemin çözümüne ilişkin engeller* adında yeni bir kategori daha eklenmiştir. Problemin tanımı ve probleme ilişkin nedensel açıklamalar kategorileri ile problemin çözülmesi için müdahale önerileri ve problemin çözümüne ilişkin engeller kategorileri içlerindeki ifadelerin birbirine yakın olması ve ifadeleri değerlendiren hakemlerin de bu yakın anlamlılığa dair görüş bildirmeleri nedeniyle birleştirilmiştir.

geçirilen ifadeler 41'e indirilmiştir. İfade seti Q ifadeleri yazılırken dikkat edilmesi gereken noktalara göre hazırlanmıştır (bkz. Webler, Danielson ve Tuler, 2009; Demir ve Kul, 2011).

Örneklem

Araştırmanın örneklemini farklı ideolojik ve dini yönelimlerden 22 akademik çalışan ve 23 üniversite öğrencisi olmak üzere 45 katılımcı (26 kadın, 19 erkek) oluşturmaktadır. Veriler İzmir kentinde toplanmıştır.

İşlem

Uygulamalar yüz yüze olarak, birbiri arasında tutarlılığın sağlandığı ilk yazarın kendisi ve 1 Psikoloji Bölümü mezunu olmak üzere 2 ayrı araştırmacı tarafından gerçekleştirilmiştir. Örnek bir uygulama şu adımlardan oluşmaktadır: Sessiz ve bire bir uygulama yapılabilecek bir ortamda, araştırmanın katılımcıya dikkatli ve anlaşılır bir şekilde anlatılmasının ardından bilgilendirilmiş onam formu imzalatılarak uygulama başlamıştır. İlk adımda karışık hâlde sunulan fikir kartlarının, katılımcı tarafından a) "katılıyorum", b) "katılmıyorum" ve c) "fikrim yok/nötr" şeklinde ayrılması istenmiştir. İkinci adım araştırma desenine uygun olarak seçilen skala (-4 /+4) üzerine fikir kartlarının dizilmesidir. Bu amaçla, "tamamen desteklenen" fikir kartının +4 kısmına; "hiç desteklenmeyen" fikir kartının ise -4 kısmına yerleştirilmesi istenmiştir. Sırayla bütün fikir kartlarına aynı işlem yapılmıştır. Bu işlemin ardından, katılımcıya "sıralaması üzerinde değişiklikler yapabileceği" söylenerek gerekli süre tanınmıştır. Sonrasında katılımcıya sıralamada uç noktalara yerleştirdiği fikir kartlarının nedenleri, araştırma konusuyla ilgili önemli bulduğu ancak araştırmada yer verilmeyen konuların olup olmadığı ve sunulan fikir kartlarında onu inciten bir ifadeye rastlayıp rastlamadığı sorulmuştur. Ardından, katılımcıdan sosyo-demografik bilgi formunu doldurması istenerek, araştırma sonlandırılmıştır.

İfadelerin yazılı olduğu kartların arkasındaki numaralar bilgisayar uygulamalı analiz için kaydedilmiştir. Elde edilen veriler PQMethod 2.35 (Schmolck, 2014) programı ile analiz edilmiştir. Analizler boyunca ortaya çıkan farklı sayıdaki faktörler, sadelik (simplicity), açıklık (clarity), farklılık (distinctness) ve kararlılık (stability) ölçütlerine (Webler ve ark., 2009) göre değerlendirilmiştir. Ayrıca her bir faktörü en az iki veya üç kişinin paylaşmış olmasına dikkat edilmiştir (Webler ve ark., 2009). Katılımcıların demografik bilgileri, uygulama esnasında ve sonrasında not edilen yorumları, ortaya çıkan her bir faktörün (bakış açısının) yorumlanmasında kullanılmıştır.

Bulgular

Faktörler, Temel Bileşenler Analizi (Principal Component Analysis) kullanılarak çıkarılmış ve varimaks tekniğiyle döndürülmüştür. Elde edilen iki faktörlü çözüm, toplam varyansın %59'unu açıklamaktadır.[4] Ancak Faktör 1, hem pozitif hem negatif yüklerden oluşan iki kutuplu bir yapıdan (bipolar factor) oluştuğu için ikiye bölünerek incelenmiştir. Buna göre analiz sonucunda toplamda 3 faktör (bakış açısı) tanımlanmıştır. 45 katılımcıdan 41'i üç faktörden birine yüklenmiştir.[5] Geriye kalan 4 katılımcı ise birden fazla faktöre yüklenmiştir.[6] Bu katılımcıların görüşleri aşağıda açıklanan bakış açılarının birleşimini temsil etmektedir (faktör yükleri ve katı-

[4] Birinci faktör toplam varyansın %33'ünü; ikinci faktör ise %26'sını açıklamaktadır. Ancak bu değerler Q yönteminde, R yöntemlerine kıyasla, daha az önem arz etmektedir (bkz. örn., Uluğ ve Cohrs, 2016, s.113; Cuppen, Breukers, Hisschemöller ve Bergsma, 2010, s.584).

[5] Faktör yükü **0.39**'dan yüksek olan değerler istatistiksel olarak anlamlı kabul edilmiştir. Anlamlı olan faktörler için kullanılan formül şöyledir: Standart Hata = (1/√ifade sayısı) x 2.58 (bkz. McKeown ve Thomas, 1988).

[6] Birden fazla faktöre anlamlı düzeyde yüklenen katılımcıların bir faktör içinde değerlendirilmesi sürecinde, faktör yükleri arasında en az **.20** değerinde bir fark olması gözetilmiştir (bkz. örn., Uluğ ve Cohrs, 2016, s.112-113).

lımcı özellikleri için bkz. *Ek 1*). Ayrıca Faktör 1 ve Faktör 2 arasındaki korelasyon değeri düşük düzeydedir (.04)[7]. Her bir faktör, ifadelerin z değerlerine göre yorumlanmıştır (*z* değerleri için bkz. *Ek 2*).

Faktör 1. "Soykırım olarak Ermeni Meselesi ve Sorumlu olarak Türkiye"

Faktör 1, Ermeni meselesinde Türkiye'nin bütünüyle sorumlu olduğu ve Ermeni meselesinin "soykırım"a dayandığı görüşünü paylaşan bakış açısıdır. Faktör yükleri .62 ile .90 arasında değişen 18 Q sıralamasını içermektedir. Katılımcıların (10 kadın, 8 erkek; 8 akademik çalışan, 10 üniversite öğrencisi) yaş aralığı 22 ile 65 arasındadır ($\overline{X}$ = 31.56; *SS* = 13.29). Dinin gündelik hayata etkisi ($\overline{X}$ = 2.06; *SS* = 1.77; 1:*hiç etkili değil*; 7:*tamamen etkili*) ve siyasi görüşleri ($\overline{X}$ = 2.39; *SS* = 1.04; 1:*sol*; 7:*sağ*) 1'den 7'ye değişmektedir.

Faktör 1 içindeki katılımcılar Ermeni meselesini, inkâr edilen ve yaşananların sorumluluğunun çeşitli yollarla dışsallaştırıldığı bir mesele olarak ele almaktadır (bkz. ifade 14, 18, 30 ve 9) ve pek çok Türk'ün Ermenilere karşı önyargılı olduğu görüşüne katılmaktadır (bkz. ifade 4). Bu gruptaki katılımcılar meselenin çözümü için Ermeni meselesinin "soykırım" olarak tanınması, yaşananlara ilişkin kolektif olarak sorumluluk ve suçluluk hissedilmesi, her iki ülkenin araştırma kurumları ve sivil toplum kuruluşlarının, bilimsel çalışmalar ve çeşitli faaliyetler yapması ve Türkiye'nin ulus-devlet ideolojisini terk etmesi gerektiği gibi görüşleri desteklemiştir (bkz. ifade 40, 39, 3, 21).

Faktör 2. "Acıların Ortaklaştırılması ve Sorumluluğun Dışsallaştırılması olarak Ermeni Meselesi"

Faktör 2, Ermeni meselesinde acıların ortaklaştırılmasının gerektiğini düşünen ve 1915 olaylarında Türkiye'nin sorumluluğunu dışsallaştırarak yaşananları ve dolayısıyla failleri belirsizleştiren bakış açısıdır. Faktör yükleri .46 ile .86 ranjında tanımlanmış olan 21 Q sıralamasını içermektedir. Katılımcıların (6 kadın, 15 erkek; 11 akademik çalışan, 10 üniversite öğrencisi) yaş aralığı 20 ile 54 arasındadır ($\overline{X}$ = 29.00; *SS* = 9.15). Dinin gündelik hayata etkisi ($\overline{X}$ = 3.91; *SS* = 1.87; 1:*hiç etkili değil*; 7:*tamamen etkili*) ve siyasi görüşleri ($\overline{X}$ = 4.00; *SS* = 1.22; 1:*sol*; 7:*sağ*) 1'den 7'ye değişmektedir.

Faktör 2 içindeki katılımcılar Ermeni meselesini savaş koşullarının bir sonucu olarak değerlendirerek her iki halkın da bu savaş koşullarında çok acı çektiği fikrini paylaşmaktadırlar (bkz. ifade 2, 7). Diğer yandan bu katılımcılar Ermeni meselesini hem "dış güçlerin kışkırtmalarına" hem de "bir grup Ermeni'ye" bağlayan görüşleri destekleyerek (bkz. ifade 9, 14) meselenin "soykırım" olarak tanımlanmasına karşı çıkmaktadırlar (bkz. ifade 35). Meselenin çözümü için ise, azalan önem derecesine göre, her iki ülkenin araştırma kurumları ve sivil toplum kuruluşlarının, bilimsel çalışmalar ve çeşitli faaliyetler yapması, çift taraflı çözüm komisyonlarının kurulması, iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kurulması ve tarih derslerinde her iki tarafın görüşlerinin anlatılması gerektiği gibi görüşler desteklenmiştir (bkz. ifade 3, 1, 11, 15).

Faktör 3. "Soykırımın Reddi olarak Ermeni Meselesi ve Resmi Anlatı"

Faktör 3, Faktör 1'de temsil edilen bakış açısının tam karşısında yer alan ve Türkiye'nin Ermeni meselesindeki resmi anlatısını katı biçimde benimseyen görüşü temsil etmektedir. Faktör yükleri .71 ile .76 olan 2 Q sıralamasını içermektedir. Katılımcıların (1 kadın, 1 erkek; 2 üniversite öğrencisi) yaşları sırasıyla 20 ve 21'dir ($\overline{X}$ =

[7] Faktör 1 ve Faktör 3 arasındaki korelasyon değeri**, -.71**; Faktör 2 ve Faktör 3 arasındaki korelasyon değeri ise **.48**'dir.

20.50; *SS* = 0.71). Dinin gündelik hayata etkisi ($\overline{X}$ = 5.50; *SS* = 0.71; 1:*hiç etkili değil*; 7:*tamamen etkili*) ve siyasi görüşleri ($\overline{X}$ = 6.00; *SS* = 0.00; 1:*sol*; 7:*sağ*) 1'den 7'ye değişmektedir.

Faktör 3 içindeki katılımcılar Ermeni meselesinin ortaya çıkmasını Osmanlı Devletinin son döneminde yaşayan "Ermeni çetelerine" ve meselenin başlangıcından günümüze devam etmesini ise "dış güçlerin kışkırtmalarına" bağlayan görüşleri desteklemektedirler (bkz. ifade 29, 9). Bu katılımcılar Ermeni meselesinde Türkiye'nin haklılığının dünyaya daha etkili bir şekilde anlatılması gerektiği görüşünü savunmakta ve 1915 olaylarının asıl mağduru olarak Türkleri gören yaklaşımı paylaşmaktadırlar (bkz. ifade 13, 25). Ayrıca bu gruptaki katılımcılar Ermeni meselesini "soykırım" olarak nitelendiren fikre karşı çıkmaktadır (bkz. ifade 35). Meselenin çözümü için Ermeni meselesinin "soykırım" olarak tanınması fikrinden vazgeçilmesi, Ermenilerin yaşananlardan dolayı tazminat talep etmemesi gerektiği gibi görüşler desteklenmiştir (bkz. ifade 6, 10).

Tartışma

Ermeni meselesine ilişkin algı ve değerlendirmelerin incelendiği bu araştırmada katılımcıların temel olarak birbirinden farklı üç bakış açısı etrafında kümelendiği gözlenmiştir. İlki, Ermeni meselesinde Türkiye'nin bütünüyle sorumlu olduğu ve Ermeni meselesinin "soykırım"a dayandığı görüşünü paylaşan görüştür. İkincisi Ermeni meselesinde iki tarafın da acılar yaşadığı düşüncesine dayanan ve 1915 olaylarında Türkiye'nin sorumluluğunu dışsallaştırarak yaşananları ve dolayısıyla failleri belirsizleştiren bakış açısıdır. Üçüncüsü ise Ermeni meselesinin "soykırım" olarak kabul edilmesine karşı çıkarak Ermeni meselesinde Türkiye'nin resmi anlatısını katı biçimde benimseyen görüştür. Genel olarak Ermeni meselesinde bütün sorumluluğu Türkiye'ye yükleyen ifadelerde ciddi bir ayrışmanın olduğu (bkz. ifade 40, 35, 34, 32 vb.); ancak meselenin çözüme kavuşması için atılacak 'normalleşme ve kalıcı çözüm adımları'nı içeren ifadelerde (bkz. ifade 1, 3, 12, 23 vb.) ise uzlaşmanın olduğu görülmektedir. Uzlaşmaya ilişkin bu bulgu, sosyal psikoloji ve çatışma çözümleri literatürlerinde (bkz. Hameiri ve Halperin, 2015; Kelman, 2008; Nadler, Malloy ve Fisher, 2008) öngörülen normalleşme ve uzlaşma süreçleriyle uyumludur. Bu çalışmaların sonuçlarına göre de bu adımlar meseleyi her iki taraf için ortaklaştırarak kalıcı çözüme giden yolda gerçekleşmesi muhtemel girişimlerin hayata geçirilmesini kolaylaştıracaktır.

Faktör 1'de yer alan katılımcılar için en önemli konu, *Ermeni meselesinin "soykırım" olarak tanınması gerektiği* görüşü iken, Faktör 2'deki katılımcılar için en önemli konu, *çözüm için her iki ülkenin araştırma kurumları ve sivil toplum kuruluşlarının, bilimsel çalışmalar ve çeşitli faaliyetler yapması* gerektiği görüşüdür. Ancak Faktör 2'deki katılımcılar için en önemli olan bu konu, Faktör 1'deki katılımcıların da en çok önem verdikleri konular arasındadır. Ayrıca üç ayrı faktördeki katılımcılar, *sorunun çözümü için ABD ya da Rusya veya Avrupa Birliğinin arabulucu olması* gerektiği görüşüne *ortak* bir şekilde katılmamaktadır. Bu bulguların uzlaşılan konular arasında yer alması, uzlaşma süreçleri açısından önemli görünmektedir (bkz. Bar-Tal ve Bennink, 2004).

Bilali'nin (2012) bir araştırmasına göre Ermeni meselesinde Türkiye'nin resmi anlatısıyla uyumlu olan Türk katılımcılar, 1915'te yaşananlara ilişkin iç-grup sorumluluğunu en aza indirerek yaşananların sorumluluğunu Ermenilere ve dış faktörlere (üçüncü taraflar ve Birinci Dünya Savaşı'nın ağır koşullarına vb.) yüklemişlerdir. Faktör 2 ve özellikle Faktör 3 içindeki katılımcıların görüşleri Türkiye'nin Ermeni meselesine ilişkin resmi anlatısıyla büyük ölçüde uyumlu görünmektedir. Bu katılımcılar da 1915'te yaşananlar hakkında iç-grubun sorumluluğunu en aza indirerek, sorumluluğu dış faktörlere (örn. savaş koşulları, "dış güçler") yüklemişlerdir. Buna göre iki çalışmanın bu meseleye ilişkin bulgularında ciddi benzerlikler göze çarpmaktadır. Bilali, Tropp ve Dasgup-

ta'nın (2012) gerçekleştirdikleri bir başka araştırmaya göre, Türkler 1915'te yaşanan şiddet eylemlerini Ermenilerin kışkırtmalarına bir tepki olarak görmekte ve 1915 olaylarıyla ilgili olarak Ermenilerin yaşananlardan acı çektiğini kabul etmektedirler ancak Balkan Savaşları süresince kendilerinin de mağdur edildiklerini vurgulamaktadırlar. Ayrıca bu katılımcılar tarafından Ermenilerin Türklere zarar verdiğine dair anlatılar da üretilmektedir. Bu bulgu benzer şekilde Faktör 2 ve özellikle Faktör 3 içindeki katılımcıların bu konudaki görüşleriyle uyumlu görünmektedir.

Faktör 1 ve Faktör 2 içindeki katılımcıların, Ermeni meselesinin çözüme kavuşması konusu üzerinde *Dağlık-Karabağ çatışmasının etkili olmadığı* fikrinde buluşması, Ermenistan'da gerçekleştirilen bir araştırmanın (CRRC, 2015) bu konuyla ilgili bulgusundan farklılaşmaktadır. Çalışmaya göre Ermenistan'daki katılımcılar "Türkiye-Ermenistan ilişkileri hakkında sizi en çok neler ilgilendirir?" sorusuna, "Ermeni soykırımının tanınması" (%85) ve "Türkiye-Ermenistan sınır kapısının açılması" (%51) temalarını ifade ettikten sonra "Dağlık-Karabağ çatışmasının çözümünde Türkiye'nin etkisi" (%32) görüşünü belirtmişlerdir. Yine Ermenistan'da gerçekleştirilen bir başka araştırmaya göre (ACNIS, 2005); Ermeni meselesinde en büyük sorumluluk "bütünüyle Türkiye devletine" (%61,1) yüklenmiştir. Faktör 1 içinde yer alan katılımcılar da sorumluluğu bütünüyle Türkiye devletine yüklemiş, ek olarak Ermenilere yapılanlar karşısında kendilerini sorumlu ve suçlu hissetmişlerdir. Bu bulgu kolektif suçluluk literatürü (bkz. Branscombe, Doosje ve McGarty, 2002; Wohl, Branscombe ve Klar, 2006) açısından onarım/telafi mekanizmalarının işlemesi sürecinde önemli bir basamak olarak görülmektedir. Araştırmanın sonuçları, Ermeni meselesine ilişkin yaygın medya ve gündelik söylemde sıklıkla ifadesini bulan kutuplaşmaları bir ölçüde yansıtsa da, üç farklı kategoride yer alan katılımcıların, çözüm için ortaklaştıkları görüşlerin varlığı, ilişkilerin normalleşmesi açısından umut verici olarak değerlendirilebilir.

Yazar Notu

Bu araştırma, ilk yazarın yüksek lisans tez çalışması olup, hâlen devam etmektedir. Araştırmanın uygulama safhasındaki katkıları için Sercan Karlıdağ'a ve araştırma süresince geribildirimleriyle yaptıkları katkılar için Özden Melis Uluğ, Mehmet Kul ve Ahmet Çoymak'a teşekkür ederiz.

Kaynakça

Armenian Center for National and International Studies (ACNIS). (2005). *The Armenian Genocide:90 Years and Waiting.* Erişim tarihi: 16 Mart 2016, http://acnis.am/old/pr/genocide/Socio13eng.pdf

Bar-Tal D. (2000). From intractable conflict through conflict resolution to reconciliation: Psychological analysis. *Political Psychology, 21*(2), 351–365.

Bar-Tal, D. ve Bennink, G. H. (2004). The nature of reconciliation as an outcome and as a process. *From conflict resolution to reconciliation* içinde (ss.11-38). Y. Bar-Siman- Tov (Ed.). Oxford: Oxford University.

Bar-Tal, D. ve Y. Teichman (2005). *Stereotypes and Prejudice in Conflict: Representations of Arabs in Israeli Jewish Society.* Cambridge: Cambridge University Press.

Bar-Tal, D. (2007). Sociopsychological Foundations of Intractable Conflicts. *American Behavioral Scientist*, *50*(11), 1430-1453.

Bar-Tal, D. ve Halperin, E. (2011). Socio-psychological Barriers to Conflict Resolution. *Intergroup Conflicts and Their Resolution: Social Psychological Perspective* içinde (ss. 1-38). D. Bar-Tal (Ed.). New York: Psychology Press.

Bar-Tal, D. (2013). *Intractable conflicts: Socio-psychological foundations and dynamics.* Cambridge: Cambridge University Press.

Bilali, R., Tropp, L. R. ve Dasgupta, N. (2012). Attributions of responsibility and perceived harm in the aftermath of mass violence. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology,18*(1), 21-39.

Bilali, R. (2012). Identity centrality and in-group superiority differentially predict reactions to historical victimization and harm doing. *International Journal of Conflict and Violence*, *6*(2), 322-338.

Bilali, R. (2013). National Narrative and Social Psychological Influences in Turks' Denial of the Mass Killings of Armenians as Genocide. *Journal of Social Issues*, *69*(1), 16-33.

Branscombe, N. R., Doosje, B. ve McGarty, C. (2002). Antecedents and consequences of collective guilt. *From prejudice to intergroup emotions: Differentiated reactions to social groups* içinde (ss.44-46). D. M. Mackie ve E. R. Smith (Ed.). Philadelphia, PA: Psychology Press.

Brown, S. R. (1980). *Political subjectivity: Applications of Q methodology in political science.* New Haven, CT: Yale University Press.

Brown, S. R. (1993). A primer on Q methodology. *Operant Subjectivity, 16*(3/4), 91-138.

Cairns, E., ve Roe, M. D. (Ed.). (2003*). The role of memory in ethnic conflict.* New York: Palgrave Macmillan.

Caucasus Research Resource Center (CRRC). (2015). *Towards a shared vision of normalization of Armenian-Turkish Relations.* Erişim tarihi: 16 Mart 2016. http://www.crrc.am/research-and-surveys/research-and-surveys/441-ongoing-projects/arm-turkey?lang=en

Capdevila, R. ve Stainton Rogers, R. (2000). If you go down to the woods today… Narratives of Newbury. *Social discourse and environmental policy* içinde (ss.152-173). H. Addams ve J. Proops (Ed.). Cheltenham ve Northampton: Edward Elgar Publishing.

Cuppen, E., Breukers, S., Hisschemöller, M. ve Bergsma, E. (2010). Q methodology to select participants for a stakeholder dialogue on energy options from biomass in the Netherlands. *Ecological Economics, 69*(3)*,* 579–591. http://dx.doi.org/10.1016/j.ecolecon.2009.09.005

Demir, F. ve Kul, M. (2011). *Modern Bir Araştırma Yöntemi: Q Metodu.* Ankara: Adalet Yayınları.

Dennis, K.E. ve Goldberg, A. P. (1996). Weight control self-efficacy types and transitions affect weight-loss outcomes in obese women. *Addictive Behaviours, 21*(1)*,* 103-116.

Entman, R. M. (1993). Framing: Toward clarification of a fractured paradigm. *Journal of Communication, 43*(4), 51-58.

Hameiri, B. ve Halperin E. (2015). Sociopsychological Barriers to Peacemaking and Overcoming Them: A Review of New Psychological Interventions. *The Social Psychology of Intractable Conflicts Celebrating the Legacy of Daniel Bar-Tal (Vol I)* içinde (ss. 173-188). E. Halperin ve K. Sharvit (Ed.). Springer.

Karasu, M., Mehmetoğlu, E., Tuzkaya, F. ve Göregenli, M. (2016). *Türkiye-Ermenistan İlişkileri ve Temsiller: Ermenistan'dan Bir Bakış.* Türk-Ermeni İlişkilerinin Bölgesel Politikalara Etkisi (19. Yüzyıldan Günümüze) Uluslararası Sempozyum Bildiri Kitabı, T.C. Atatürk Araştırmaları Merkezi, 12-14 Mayıs 2016, Bitlis (Basıma hazırlanıyor).

Kelman, H. C. (2008). Bridging Individual and Social Change in International Conflict: Contextual Social Psychology in Action. *Improving Intergroup Relations Building on the Legacy of Thomas F. Pettigrew* içinde (ss. 244-261). U. Wagner, L. R. Tropp, G. Finchilescu ve Colin Tredoux (Ed.). Blackwell Publishing.

McKeown, B. ve Thomas, D. (1988). *Q methodology series: Quantitative applications in the social sciences*. London, UK: Sage.

Nadler, A., Malloy, T.E. ve Fischer, J.D. (Ed.). (2008). *Intergroup reconciliation: dimensions and themes.* Oxford ve New York: Oxford University Press.

Oren, N., Bar-Tal, D. ve David, O. (2004). Conflict, identity and ethos: The Israeli-Palestinian case. *Psychology of ethnic and cultural conflict* içinde (ss. 133-154). Y-T. Lee, C. R. McCauley, F. M. Moghaddam ve S. Worchel (Ed.). Westport, CT: Praeger.

Papazian, H. (2016, Ekim). *Armenians and Other Armenians in Turkey*. Critical Approaches to Armenian Identity in the 21st Century: Vulnerability, Resilience and Transformation, İstanbul.

Reicher, S., Haslam, S. A. ve Rath, R. (2008). Making a Virtue of Evil: A Five-Step Social Identity Model of the Development of Collective Hate. *Social and Personality Psychology Compass*, *2*(3), 1313-1344.

Rogers, R. S. ve Rogers, W. S. (1992). *Stories of childhood: Shifting agendas of child concern.* London: Harvester Wheatsheaf.

Schmolck, P. (2014). *PQMethod 2.35* [computer software]. Retrieved from http://schmolck.userweb.mwn.de/qmethod/.

Stainton Rogers, W. (1991). *Explaining health and illness: An exploration of diversity.* London: Harvester Wheatsheaf.

Stenner, P. ve Stainton Rogers, R. S. (1998). Jealousy as a manifold of divergent understandings: A Q methodological investigation*. European Journal of Social Psychology, 28*(1), 71-94.

Stenner, P.H.D., Dancey, C.P. ve Watts, S. (2000). The understanding of their illness amongst people with irritable bowel syndrome: A Q methodological study. *Social Science & Medicine 51*(3), 439-452.

Sullivan, J. L., Fried, A. ve Dietz, M. G. (1992). Patriotism, politics, and the presidential election of 1988. *American Journal of Political Science, 36*(1), 200-234.

Tajfel, H. (1982). Social psychology of intergroup relations*. Annual Review of Psychology, 33*(1), 1-39.

Tajfel, H., ve Turner, J. C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. *The social psychology of intergroup Relations* içinde (ss.33-37). W. G. Austin ve S. Worchel (Ed.), Monterey, CA: Brooks/Cole.

Tajfel, H., ve Turner, J. C. (1986). The social identity theory of intergroup behaviour. *Psychology of intergroup relations* içinde (ss.7-24). I. S. Worchel ve W. G. Austin (Ed.). Chicago, IL: Nelson-Hall.

Uluğ, M. Ö. (2016). *Subjective Understandings of the Kurdish Conflict: A Q Methodological Investigation among Parliamentarians, Experts and Lay People in Turkey* (Doktora tezi), Jacobs University Bremen, Bremen.

Uluğ, Ö. M. ve Cohrs, J. C. (2016). An exploration of lay people's Kurdish conflict frames in Turkey. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology, (22)*2, 109–119.

Van Exel, J. ve De Graaf, G. (2005). Q methodology: A sneak preview. 24 Ocak 2009, www.jobvanexel.nl

Watts, S. ve Stenner, P. (2005a). Doing Q methodology: Theory, method and interpretation. *Qualitative Research in Psychology, 2*(1), 67-91.

Watts, S. ve Stenner, P. (2005b). The subjective experience of partnership love: A Q methodology study. *British Journal of Social Psychology, 44*(1), 85–107.

Watts, S. ve Stenner, P. (2012). *Doing Q methodological research: Theory, method & interpretation.* London: Sage.

Webler, T., Danielson, S. ve Tuler, S. (2009). *Using Q method to reveal social perspectives in environmental research.* Greenfield MA: Social and Environmental Research Institute.

Wohl, M. J. A., Branscombe, N.R. ve Klar, Y. (2006). Collective guilt: Emotional reactions when one's group has done wrong or been wronged. *European Review of Social Psychology, 17*(1), 1-37.

Ek 1. Faktör Yükleri ve Katılımcı Özellikleri

No	Faktör 1	Faktör 2	Faktör 3	Cinsiyet	Yaş	Meslek	Dini Yönelim	Siyasi Görüş
1	.24	**.66X**	-.24	Erkek	29	Akademik çalışan	6	4
2	.49	.38	-.49	Kadın	25	Akademik çalışan	6	4
3	.08	**.86X**	-.08	Erkek	32	Akademik çalışan	7	4
4	**.74X**	-.03	-.74	Kadın	55	Akademik çalışan	1	1
5	**.83X**	-.16	-.83	Kadın	36	Akademik çalışan	1	2
6	**.76X**	.16	-.76	Erkek	28	Akademik çalışan	1	3
7	**.86X**	-.02	-.86	Erkek	34	Akademik çalışan	2	2
8	**.68X**	.20	-.68	Kadın	31	Akademik çalışan	1	2
9	.19	**.55X**	-.19	Kadın	28	Akademik çalışan	1	2
10	.48	.57	-.48	Erkek	30	Akademik çalışan	2	3
11	.08	**.75X**	-.08	Kadın	36	Akademik çalışan	1	2
12	**.69X**	.34	-.69	Kadın	51	Akademik çalışan	2	2
13	-.17	**.82X**	.17	Erkek	28	Akademik çalışan	4	3
14	.19	**.77X**	-.19	Erkek	28	Akademik çalışan	4	4
15	**.62X**	.03	-.62	Erkek	65	Akademik çalışan	1	2
16	**.82X**	.07	-.82	Kadın	42	Akademik çalışan	1	2
17	.28	.45	-.28	Kadın	26	Akademik çalışan	1	4
18	-.36	**.58X**	.36	Erkek	54	Akademik çalışan	4	5
19	.18	**.68X**	-.18	Erkek	27	Akademik çalışan	3	5
20	-.05	**.75X**	.05	Erkek	32	Akademik çalışan	3	5
21	-.57	**.62X**	.57	Erkek	47	Akademik çalışan	5	5
22	-.58	**.65X**	.58	Erkek	43	Akademik çalışan	5	6
23	**.84X**	.11	-.84	Erkek	22	Üniversite Öğrencisi	3	4
24	.10	**.81X**	-.10	Kadın	23	Üniversite Öğrencisi	3	4
25	.39	**.72X**	-.39	Erkek	21	Üniversite Öğrencisi	2	3
26	**.86X**	-.03	-.86	Kadın	23	Üniversite Öğrencisi	6	4
27	-.71	.49	**.71X**	Erkek	21	Üniversite Öğrencisi	3	6
28	**.75X**	.01	-.75	Kadın	24	Üniversite Öğrencisi	1	3
29	**.90X**	.11	-.90	Kadın	22	Üniversite Öğrencisi	6	4
30	**.83X**	.03	-.83	Kadın	22	Üniversite Öğrencisi	2	2
31	**.86X**	.16	-.86	Erkek	22	Üniversite Öğrencisi	1	2

No	Faktör 1	Faktör 2	Faktör 3	Cinsiyet	Yaş	Meslek	Dini Yönelim	Siyasi Görüş
32	**.87X**	.07	-.87	Kadın	22	Üniversite Öğrencisi	1	2
33	**.84X**	.16	-.84	Erkek	24	Üniversite Öğrencisi	1	1
34	-.31	**.69X**	.31	Erkek	23	Üniversite Öğrencisi	5	5
35	.12	**.80X**	-.12	Kadın	26	Üniversite Öğrencisi	6	4
36	.05	**.69X**	-.05	Kadın	22	Üniversite Öğrencisi	5	4
37	-.44	**.64X**	.44	Erkek	25	Üniversite Öğrencisi	7	4
38	**.68X**	-.02	-.68	Erkek	22	Üniversite Öğrencisi	5	1
39	-.45	**.69X**	.45	Erkek	20	Üniversite Öğrencisi	5	5
40	-.76	.39	**.76X**	Kadın	20	Üniversite Öğrencisi	5	6
41	.03	**.60X**	-.03	Kadın	21	Üniversite Öğrencisi	1	4
42	.23	**.46X**	-.23	Erkek	23	Üniversite Öğrencisi	3	1
43	-.16	**.69X**	.16	Erkek	21	Üniversite Öğrencisi	2	5
44	**.81X**	.23	-.81	Erkek	23	Üniversite Öğrencisi	1	4
45	.33	.50	-.33	Erkek	23	Üniversite Öğrencisi	4	4

Not. İstatistiksel olarak anlamlı kabul edilen yükler koyu olarak yazılmıştır ve bu değerlerin yanına "X" işareti yerleştirilmiştir. Dini yönelim: 1:*hiç etkili değil*; 7:*tamamen etkili*; siyasi yönelim: 1:*sol*; 7:*sağ*.

Ek 2. Her bir faktör için ifadelerin *Z* değerleri

No	İfadeler	F1	F2	F3
	Çerçeve 1- Ermeni meselesine ilişkin tanımlar ve nedensel açıklamalar			
7	Bu sorunun kaynağı 1915 döneminin savaş koşullarıdır.	-0.40	0.72	0.16
9	Başlangıcından günümüze Ermeni sorunu, dış güçlerin kışkırtmaları yüzünden vardır.	**-0.94**	**0.71**	**1.73**
14	Ermeni sorunu yoktur, sorun çıkaran Ermeniler vardır.	**-1.88**	**-1.26**	**0.81**
18	Bu sorun Ermeni Diasporasının oluşturduğu bir sorundur.	**-1.27**	**-0.45**	**0.54**
22	Ermeni sorunu 1970'lerde ASALA'nın kanlı eylemlerinin sonucunda gündemimize girmiştir.	-0.47	0.10	0.22
26	*Bu sorun, Osmanlı'daki Kürt aşiretlerinin Ermenilere yaptığı kötü muameleden kaynaklanmaktadır.*	-0.48	-0.64	-0.22
28	*Bu sorun, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin o dönemki politika ve eylemlerinden kaynaklanmaktadır.*	-0.22	-0.33	-0.22
29	Bu sorun Osmanlı Devletinin son döneminde yaşayan Ermeni çetelerinin ortaya çıkardığı bir sorundur.	**-0.70**	**0.17**	**1.19**
30	Bu sorun aslında sadece bir grup Ermeni vatandaşının tehcir edilmesi esnasında yaşanan acı olayların bir sonucudur.	**-1.15**	0.24	0.22
35	Ermeni sorunu yoktur, Ermenilere yönelik soykırım vardır.	**0.92**	-1.98	-1.73
	Çerçeve 2- Ermeni meselesine ilişkin ahlaki değerlendirmeler			
2	O dönemin savaş koşullarında her iki halk da çok acı çekmiştir.	0.84	**1.96**	0.49
4	Pek çok Türk, Ermenilere karşı önyargılıdır.	**1.58**	**0.72**	**-0.76**
8	Türkler ve Ermeniler aynı coğrafyanın insanlarıdır, sorunu sürdürenler hainlerdir.	**-0.84**	0.27	0.27
13	Ermeni sorununda Türkiye'nin haklılığı dünyaya daha etkili bir biçimde anlatılmalıdır.	**-1.07**	**0.29**	**1.52**
17	Ermeni Diasporasının faaliyetleri kin ve düşmanlık içermektedir.	**-0.48**	0.36	0.70
24	Türkiye'deki Ermeniler, Ermeni Diasporası tarafından piyon olarak kullanılmaktadır.	**-1.03**	**-0.29**	**0.76**
25	1915 olaylarının asıl mağdurları/kurbanları Türklerdir.	**-1.50**	**-0.74**	**1.25**
27	Sorunun asıl mağdurları Anadolu'da yaşamakta olan Ermenilerdir.	0.27	-0.41	-0.22
31	Medya, Ermeni sorunu konusunda duyarsız ve yanlıdır.	**1.16**	0.39	-0.16
36	Türkiye'nin Ermenilere karşı resmi politikası düşmancadır.	**1.06**	-1.34	-1.19
38	Ermenilerin çektiği acılar Türklerinkinden bir hayli fazladır.	**0.04**	-1.22	-1.25
39	Ermenilere yapılan zulümler karşısında kendimizi sorumlu ve suçlu hissetmeliyiz.	**1.32**	-0.89	-1.19
	Çerçeve 3- Ermeni meselesinin çözülmesi için öneriler ve meselenin çözümü önündeki engeller			
1	Sorunun çözümü için çift taraflı çözüm komisyonları kurulmalıdır.	**1.05**	**1.81**	**0.22**
3	Sorunun çözümü için her iki ülkenin araştırma kurumları ve sivil toplum kuruluşları, bilimsel çalışmalar ve çeşitli faaliyetler yapmalıdır.	**1.18**	**2.08**	**0.22**
5	Bu sorunun çözümü tarihçilere bırakılmalıdır.	**-1.62**	0.44	0.27
6	Sorunun çözümü için Ermenilerin, soykırım iddialarına son vermesi gerekir.	**-1.39**	**0.66**	**1.68**
10	Sorunun çözümü için Ermenilerin tazminat talep etmemesi gerekir.	**-0.66**	**0.12**	**1.68**
11	Sorunun çözümü için iki ülke arasında diplomatik ilişkiler yeniden kurulmalıdır.	**0.91**	**1.81**	**-0.22**

12	Sorunun çözümü için Türkiye'deki Ermeni tarihi ve dini mirasları korunmalı, restore edilmelidir.	0.74	0.75	**-0.49**
15	Sorunun çözümü için tarih derslerinde her iki tarafın görüşleri anlatılmalıdır.	0.90	0.97	**-0.22**
16	Bu sorun ABD ve Rusya'nın bölgedeki çıkarları nedeniyle çözülmemektedir.	**-0.36**	0.81	1.19
19	Ermeni Diasporasının faaliyetleri sorunu çözmeyi engellemektedir.	**-0.55**	**0.28**	**1.19**
20	Sorunun çözümü için, Ermenilerin Dağlık-Karabağ bölgesinden çekilmesi gerekir.	-0.56	-0.42	**0.70**
21	Sorunun çözümü için Türkiye'nin ulus-devlet ideolojisini değiştirmesi gerekir.	**1.11**	-0.78	-1.14
23	Sorunun çözümü için Türkiye-Ermenistan sınırı açılmalıdır.	0.58	0.62	**-0.98**
32	Sorunun çözümü için Türkiye resmi olarak özür dilemelidir.	**0.96**	-1.25	-1.25
33	Sorunun çözümü için Türkiye'de daha önce değiştirilen Ermenice yer ve sokak isimlerinin iadesi yapılmalıdır.	**0.68**	0.16	-0.49
34	Türkiye'nin tarihsel gerçekleri çarpıtması sorunun çözümü önünde engeldir.	**1.02**	-1.03	-1.46
37	Sorunun çözümü için Ermenilere mülkiyet hakları iade edilmelidir.	**0.44**	-0.28	-0.81
40	Sorunun çözümü için Ermeni Soykırımı tanınmalıdır.	**1.60**	-2.02	-1.95
41	*Sorunun çözümü için ABD ya da Rusya veya Avrupa Birliği arabulucu olmalıdır.*	-0.80	-1.14	-0.98

Not. Koyu yazılmış *Z* değerleri her bir faktör için diğer *Z* değerlerinden anlamlı düzeyde farklılaşmaktadır ($p < .05$); italik yazılı ifadeler 3 faktör için uzlaşılan ifadelerdir. Hem italik yazılmayan hem de herhangi bir *Z* değeri koyu olarak belirtilmemiş ifadeler ise uzlaşma ve ayrışmanın olmadığı ifadelerdir.